

Федорова М.А. Пізнавальна активність як складова формування моральних цінностей в учнів початкових класів / М.А.Федорова // Нові технології навчання. Науково-методичний збірник / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки. – Київ-Вінниця. – 2011. – № 69 – С. 116-120.

УДК 371027

М. А. Федорова

Житомирський державний університет імені Івана Франка

ПІЗНАВАЛЬНА АКТИВНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ В УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ.

В статье рассматривается сущность понятия «познавательная активность» и обосновывается содержательная структура познавательной активности детей младшего школьного возраста.

Ключевые слова: активность, познавательная активность, познавательные интересы, самостоятельность.

The article deals with the essence of the concept of "cognitive activity" and justified the content structure of the cognitive activity of children of primary school age.

Keywords: activity, cognitive activity, cognitive interests, independence.

У Законах України «Про освіту» та «Про загальну середню освіту» визначено завдання загальноосвітньої школи, основними з яких є: розвиток індивідуальності дитини на основі виявлення її задатків і здібностей, формування ціннісних орієнтацій, задоволення інтересів і потреб зростаючої особистості, виховання потреби й здатності до самостійного пізнання світу, вироблення умінь творчого застосування здобутих знань у практичній діяльності. У цьому зв'язку розвиток пізнавальної активності особистості є важливою умовою, необхідною для досягнення позитивних результатів навчання і виховання. Проте в сучасній школі, на жаль, часто навчання зводиться до запам'ятовування навчального матеріалу та репродуктивного відтворення знань і прийомів дій, типових способів розв'язування завдань. Природно, що це суттєво гальмує розвиток пізнавальної активності, позбавляє дитину радості відкриття. Таким чином особливої актуальності сьогодні набувають завдання обґрунтування ефективних форм, методів і засобів навчання і виховання, які б забезпечували інтенсивний розвиток дітей на основі актуалізації їх пізнавальних потреб. Завданням нашої статті є уточнення сутності поняття «пізнавальна активність» та обґрунтування змістової структури пізнавальної активності дітей молодшого шкільного віку.

Проблема формування пізнавальної активності особистості постає у центрі уваги багатьох вчених. Так, у дослідженнях науковців розкривається сутність поняття «навчальна активність», «пізнавальна активність» (Н.С.Редьковець, І.Ф.Харламов, Т.І.Шамова), аналізуються особливості формування пізнавальної активності та пізнавальних інтересів на різних етапах розвитку особистості (Н.М.Бібік, Д.Б.Богоявленський, О.В.Киричук, О.В.Скрипченко); розкривається значення проблемного навчання у розвитку пізнавальної мотивації учнів (О.М.Матюшкін); обґрунтовуються особливості організації самостійної роботи в процесі навчально-пізнавальної діяльності (М.О.Данилов, О.Г.Сауліна). Проблеми активізації навчально – пізнавальної діяльності учнів розглядали М.В.Богданович, В.Ф.Паламарчук, О.Я.Савченко, О.В.Скрипченко, М.Г.Стецьмахович та інші.

У науковій літературі поняття «пізнавальна активність» розуміється як властивість особистості, що формується протягом її життя в суспільстві у процесі цілеспрямованого навчання і виховання. Так, на думку Г.Щукіної, пізнавальна активність, це особистісне утворення, яке виражає індивідуальний відгук на процес пізнання, живу участь, розумово-емоційну чуйність учня в пізнавальному процесі [7; с.300]. У дослідженнях В.Лозової "пізнавальна активність" визначається як властивість особистості, котра виявляється в її ставленні до пізнавальної діяльності, передбачає стан готовності, прагнення до самостійної діяльності, спрямованої на засвоєння індивідом соціального досвіду, накопичених людством знань і способів діяльності, а також в якості цієї діяльності, яка здійснюється шляхом вибору найбільш оптимальних способів для досягнення цілей пізнання. Т.Ткачук поняття «активність» пов'язує з поняттям «діяльність», а під пізнавальною активністю розуміє самостійну, ініціативну діяльність дитини, спрямовану на пізнання навколишньої дійсності (як прояв допитливості) й зумовлену необхідністю розв'язати завдання, що постають перед нею у конкретних життєвих ситуаціях [5, с.10]. Спільним для вчених є те, що пізнавальна активність завжди пов'язується зі сформованістю самостійності дитини, а саме, здатності без допомоги дорослих визначити мету діяльності, спланувати та організувати її, правильно оцінити результат.

З поняттям «пізнавальна активність» тісно пов'язується поняття «навчальна активність», що характеризує ступінь входження учня в предмет його діяльності: готовність виконувати навчальні завдання, намагання виконувати діяльність самостійно, свідоме виконання завдань, систематичність учіння, прагнення підвищити свій освітній рівень [3, с.213- 214]. На думку Крутій В.А. навчальна активність – це діяльний стан учня, який характеризується потягом до знань, розумовим напруженням та виявленням вольових зусиль у процесі оволодіння знаннями. Навчальна активність на рівні спрямованості особистості означає

глибоку переконаність учня в необхідності всебічного пізнання, а її вищий рівень носить перетворюючий характер [6, с.149].

Діагностика рівнів сформованості пізнавальної активності у молодших школярів потребує обґрунтування її змістової структури, у якій ми умовно виділили три компоненти: емоційно - мотиваційний, когнітивний і діяльнісний.

Емоційно-мотиваційний компонент пізнавальної активності включає позитивне ставлення до школи, вчителів, учнів; сформованість пізнавальних інтересів, почуття обов'язку та відповідальності, потреби в розумовій діяльності, прагнення здобути нові знання, уміння і навички, застосувати і вдосконалити свої потенційні можливості, інтелектуальні здібності.

Розвиток мотивів у молодшому шкільному віці психологи (Л.Божович, Д.Ельконін) пов'язують з трьома основними процесами, що відбуваються у мотиваційній сфері в цей період: розширення сфери опосередкованих мотивів; співвіднесення (ієрархізація) мотивів спочатку стосовно інших, а потім і самих себе, що є передумовою усвідомленого ставлення дитини до своїх обов'язків; усвідомлення власних прагнень, бажань, які дитина сприймає як такі, що належать їй і характеризують її як особистість. Опосередкування, ієрархія й усвідомлення мотивів призводять до підвищення стійкості поведінки та появи такої її якості як довільна організація.

Дані досліджень Л.Божович, М.Гінзбург, М.Матюхіної, Т.Матіс свідчать, що перше місце в ієрархії найбільш усвідомлюваних мотивів займають широкі соціальні мотиви (самоствердження, самовдосконалення). На другому місці – вузькоособисті мотиви (благополуччя, престижу), серед яких перемагає мотив “хочу отримувати хороші оцінки”. Третє місце займають пізнавальні мотиви, пов'язані з інтересом до процесу і змісту навчання. Четверте місце займають негативні мотиви, серед яких домінуючим є “не хочу отримувати негативну оцінку” [4, с.33].

Важливими для формування пізнавальної активності є пізнавальні мотиви, властиві дітям молодшого шкільного віку. Вони ще досить нестійкі, ситуативні. Проявляючись в інтересі, вони можуть бути самостійними мотивами дій дитини, що скеровують її поведінку. На думку І.Беха, пізнавальні мотиви сприяють формуванню позитивної і подоланню негативної мотивації особистості. Динаміка розвитку пізнавальних мотивів полягає у тому, що діти цього віку від інтересу до окремих подій, фактів, явищ переходять до інтересу до закономірностей, принципів, зв'язків, встановленню причинних залежностей.

У виникненні й формуванні пізнавальних інтересів молодших школярів важливим є ефект новизни, який стимулює безпосередню увагу та інтерес учнів. Таким чином, новизна та емоційна привабливість змісту матеріалу, поступовість в оволодінні вміннями і навичками, подоланні труднощів, постановці й розв'язанні пізнавальних завдань сприяють становленню пізнавальної активності. При цьому, радість активного пізнання, самостійного відкриття ще невідомого породжує більш глибокі та значущі для особистості спонукання, ніж отримання інформації, переданої іншими.

Розвиток мотивів навчання молодших школярів характеризується певною динамікою. Для дітей ще не являються актуальними такі мотиви навчання як усвідомлення обов'язку або далека перспектива продовжити освіту, вони ще не можуть сприймати знання як необхідну особисту і суспільну потребу. Така ситуація зумовлює те, що спочатку в учнів переважає інтерес до зовнішньої сторони перебування в школі, потім виникає інтерес до перших результатів навчання і лише після цього — інтерес до змісту знань. Пізнавальні мотиви змінюються таким чином: спочатку виникає інтерес до окремих фактів, потім — до закономірностей. Однак глибокий інтерес до вивчення певних навчальних предметів у початкових класах виникає рідко. Зазвичай, він є у дітей із раннім розвитком спеціальних здібностей. У більшості молодших школярів пізнавальні інтереси мають такі особливості: недостатньо дієві, ситуативні, швидко задовольняються, без підтримки з боку вчителя гаснуть і не поновлюються, недостатньо усвідомлені і узагальнені.

У дітей, які демонструють високі досягнення у навчанні яскраво виражена мотивація досягнення успіху — бажання якісно, правильно і самостійно виконувати завдання, досягати необхідного результату. Мотивація досягнення успіху в сполученні із пізнавальними інтересами — найбільш цінний мотив, що стимулює розвиток пізнавальної активності учнів.

У своїх дослідженнях Г. Щукіна виділяє такі особливості організації уроку, що стимулюють пізнавальну активність учнів: інтелектуальний настрій учнів, в результаті чого в них виникає почуття радості пізнання; спільна захопленість діяльністю, у якій вчитель разом з учнями проводить пошукову роботу; організація вчителем дискусії з метою збудження в школярів інтересу до предмету обговорення; енергійний та діловий стиль проведення уроку; спокійний рівний тон у спілкуванні вчителя з учнями, що створює атмосферу доброзичливості на уроці. Серед причин зниження пізнавальної активності молодших школярів вчені виділяють наступні: негативне ставлення учня до вчителя або вчителя до учня, навчальний матеріал не усвідомлюється як необхідний, особистісно значущий, недостатній розумовий розвиток учня, низька продуктивність навчально-пізнавальної діяльності, нерозуміння мети навчання, страх перед школою [1, с.102].

Період молодшого шкільного віку характеризується включенням когнітивних процесів у структуру емоційно-почуттєвої сфери. З цього часу емоції дитини тісно пов'язуються з її мисленням. Цей зв'язок здійснюється завдяки оцінній функції мислення, яка визначає значення ситуації для суб'єкта і в залежності від результатів оцінки виникає певна емоційна реакція. Таким чином, емоції інтелектуалізуються, набувають

морального змісту, що призводить до здатності особистості свідомо орієнтуватися у власних переживаннях, почуттях (І Бех, С.Кулачківська, В.Мухіна, Т.Титаренко). Таке новоутворення є важливим чинником, що забезпечує інтеріоризацію загальнолюдських цінностей у потреби особистості.

Для дитини молодшого шкільного віку характерною є наявність глибоких почуттів і переживань, які вона повинна навчитися інтегрувати у структуру власної особистості. Маючи такий самий набір базисних емоцій як і 2-річні діти, 6-річні діти вже не виявляють їх негайно, імпульсивно і прямо, вони у більшій мірі схильні реагувати вербально і обмірковано, здатні контролювати свою поведінку. Таким чином, у молодшому шкільному віці розвиваються і удосконалюються вміння дитини справлятися зі своїми емоціями соціально прийнятними способами, з'являється емоційна регуляція поведінки.

Когнітивний компонент пізнавальної активності включає знання школярів про себе самих, усвідомлення позиції учня, розвиток логічних операцій, уміння оперувати абстрактними поняттями, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, розуміння навчального матеріалу, здатність доповнювати або уточнювати відповіді однокласників.

Науковці стверджують, що сучасний учень молодшого шкільного віку потребує найпростіших знань про свою психіку та особистісні утворення. За їх відсутності потреба в самоврядуванні не усвідомлюється учнем і не стимулює виникнення потреби в самоствердженні себе як суб'єкта пізнавальної діяльності [2, с.6].

У молодшому шкільному віці дитина починає усвідомлювати себе як суб'єкт навчання. На початку шкільного життя діти хочуть навчатися добре, прагнуть одержувати високі оцінки. За цим прагненням можуть стояти різні мотиви. Один з яких – соціальний, пов'язаний зі статусом учня. Коли дитина навчається успішно, її хвалять вчителі і батьки. Від оцінок вчителя і його ставлення до учня значною мірою залежить і ставлення до нього однокласників, статус в колективі.

У старшому дошкільному віці головною психічною функцією стає пам'ять (раніше це було сприймання), що визначає інші психічні процеси. Мислення виявляє високу кореляцію з пам'яттю, а мислити для дитини – означає згадувати, спиратися на власний попередній досвід, або видозмінювати його. Накопичення знань про предмети, явища оточуючого середовища, досвіду маніпулювання предметами сприяє тому, що у віці 5-7 років відбувається перехід від доопераційного до конкретно-операційного мислення (Ж.Піаже). Воно втрачає такі якості як ригідність, статичність, егоцентричність, стає більш гнучким та складним. Пам'ять молодших школярів розвивається в напрямі посилення її довільності, зростання можливостей свідомого управління нею та збільшення обсягу смислової, словесно-логічної пам'яті. Обидві форми пам'яті - довільна і мимовільна - зазнають у цьому віці якісних змін, завдяки яким устанавлюється їх тісний взаємозв'язок. Молодшому школяреві легше запам'ятовувати навчальний матеріал, пов'язаний з образами, відчуттями, ніж суто словесний. Так, першокласник часто не пам'ятає, що було задано додому (довільне запам'ятовування), а те, що є цікавим для нього, він запам'ятовує швидше. До третього класу мимовільне запам'ятовування стає більш продуктивним, і це виявляється в тому, що з віком збільшується обсяг запам'ятовування цікавих текстів, казок, дитина розповідає більше деталей, відносно глибоко передає зміст. Упродовж усього шкільного віку розвивається довільне й осмислене запам'ятовування.

Під впливом навчання у структурі мислення дитини змінюється співвідношення його образних і понятійних, конкретних і абстрактних компонентів на користь зростання ролі останніх. Як свідчать дослідження учених (Д.Богоявленський, Д.Ельконін, Л.Занков, Г.Люблінська, Н.Менчинська та інші), молодші школярі віддають перевагу завданням, які потребують розумових зусиль. Розвитку самостійності мислення школярів сприяє пояснення сутності й значення різних способів розв'язання завдань та виокремлення найбільш оптимального. Яскраво виражена потреба молодших школярів в активній розумовій діяльності мобілізує їх пізнавальні інтереси, хоча дітям поки ще властиве наївно-формальне, ігрове ставлення до знань.

Учні молодших класів ще нездатні протягом тривалого часу зосереджувати увагу на розумовій діяльності, їм потрібен відпочинок чи зміна видів діяльності на уроці, оскільки тривале і напружене навчання призводить до втоми та зниження їх пізнавальної активності.

Молодші школярі вчать розуміти й приймати цілі, які виходять від учителя, й утримувати їх протягом тривалого часу. При правильній організації навчальної діяльності у школярів формуються вміння самостійно формулювати мету діяльності та співвідносити її зі своїми власними можливостями.

Діяльнісний компонент пізнавальної активності передбачає оволодіння дітьми уміннями ставити мету діяльності, організовувати її та правильно оцінити результат, виявляти високу самостійність в процесі навчально-пізнавальної діяльності.

Загальновідомо, що у молодшому шкільному віці остаточно формуються всі компоненти навчально-пізнавальної діяльності, зокрема уміння формулювати мету діяльності, планувати та організовувати її, контролювати та адекватно оцінювати результат.

Діти дошкільного віку ще нездатні самостійно сформулювати мету навчально-пізнавальної діяльності. Це робить педагог. За спеціально організованої роботи молодші школярі самі формулюють мету діяльності, проте роблять це лише у типових ситуаціях. При зміні умов учням ще необхідно допомогти визначити порядок дій. Здатність дітей самостійно ставити мету діяльності найбільш успішно розвивається в таких видах діяльності, де є матеріальний результат: вироблення іграшок та поробок з паперу, природного

матеріалу тощо. Умовами розвитку вміння формулювати мету навчально-пізнавальної діяльності є її доступність розумінню дитини, уявлення передбачуваного результату, посиленість і близькість її досягнення.

Важливим компонентом навчально-пізнавальної діяльності, який розвивається у молодшому шкільному віці є здатність планувати діяльність, що передбачає формування умінь підібрати необхідні матеріали для роботи, підготувати зручне робоче місце, намітити логічну послідовність дій і способи їх здійснення. Загалом, планування дітьми навчальної діяльності має ряд особливостей: дитина планує лише процес виконання роботи, не включаючи попередню її організацію (підготовка робочого місця та підбір матеріалів); плануванню молодшого школяра властива схематичність (дитина планує лише основні етапи роботи, а не способи їх виконання). У зв'язку з цим, при формуванні у дітей умінь планувати свою роботу доцільно використовувати такі послідовності дій: формування навчальних умінь на основі показу і пояснення їх вихователем; застосування знань та умінь у самостійній діяльності у незмінних умовах; застосування накопиченого досвіду в нестандартних умовах. При цьому важливо, щоб вчитель залучав дітей до самостійного планування, коли вони самі розповідають всі етапи роботи.

Важливим у становленні пізнавальної активності є формування навичок самоконтролю, які передбачають зіставлення дій і отриманого результату зі зразком, з поставленою метою та вимогами. У практиці виховання (А. П. Усова, В. Г. Нечаєва, Є. І. Радіна, Л. А. Пеньєвская та ін.) розкрито деякі особливості прояву самоконтролю у дітей, що є надзвичайно важливим для визначення умов та методів його формування:

1. Як правило, більшість дітей перевіряють свою роботу після завершення, а не в процесі її, хоча саме регулярний контроль найбільш ефективний. Це пояснюється відсутністю потреби перевірити виконану роботу.

2. Часто діти не вміють виявити помилки, через що залишають їх не виправленими.

3. Діти краще контролюють роботу інших, ніж свою.

4. Словесне планування відстає від практичного.

У зв'язку з цим доцільно запропонувати такі методичні прийоми формування умінь самоконтролю діяльності: переконання в необхідності самоконтролю, як способу уникнути помилок; показ і пояснення вихователем дій, за допомогою яких можна проконтролювати власну діяльність; залучення дітей до поетапного контролю, для чого робота попередньо розбивається педагогом на певну кількість частин (О.Аніщенко).

Розвитку самостійності дитини у пізнавальній діяльності сприятиме реалізація таких педагогічних умов: педагогічне оцінювання учня (схвальне, позитивне, постійне, мотивоване); цікаві форми проведення занять; пізнання нового, цікавого, захопливі форми викладу; використання посилюючих, доступних завдань; дитина повинна бути активним суб'єктом навчально-пізнавальної діяльності; створення ситуацій успіху; індивідуально - особистісний підхід у навчанні; розвиток здібностей школярів у процесі навчання; позитивний приклад вчителя; активна позиція батьків.

Аналіз змістової структури пізнавальної активності дозволив виділити показники її прояву. Показниками когнітивного компоненту є: усвідомлення себе у новій позиції школяра; сформованість мисленнєвих операцій; здатність робити умовисновки. Показниками емоційно-мотиваційного компоненту є: сформованість навчальних мотивів; позитивне ставлення до вчителя, однокласників, школи; рівень домагань і самооцінка дитини; рівень сформованості пізнавального інтересу. Такі показники як здатність довільно керувати діями за інструкцією дорослого; здатність здійснювати навчальні дії ми віднесли до діяльнісного компоненту.

Література.

1. Матюхина М. В. Мотивация учения младших школьников – М., 1984. – 150 с.
2. Мельничук А. Гра як засіб адаптації першокласників до шкільного життя . Початкова освіта. Методичний poradник. / Мельничук А.– 2006 - № 20. Випуск 5 – С. 5 – 7.
3. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка. Навч. Посібник 3-тє видання, доповнене. / Мойсеюк Н.Є. – К., 2001 – 608 с.
4. Солдатов Д.В. Динамика мотивов у детей старшего дошкольного возраста// Психолог в детском саду.- 1999.- №3-4.-С.24-37.
5. Ткачук Т. Радість пізнання //Дошкільне виховання. – 2002. - №9. – С. 10-11
6. Харламов И. Ф. Педагогика: Учеб. Пособие. 2-е изд., перераб. и доп. / Харламов И. Ф. – М.: Высшая школа, 1990 – 576 с.
7. Щукина Г.И. Педагогические проблемы формирования познавательных интересов учащихся. / Щукина Г.И. - М.: Педагогика, 1988. – 350 с.

Відомості про автора:

Федорова Марія Анатоліївна

Житомирський державний університет імені Івана Франка

Кандидат педагогічних наук

Доцент

Доцент кафедри дошкільного виховання і педагогічних інновацій

10024, Житомир, вул. Шевченка 100, кв. 99

Телефон: 80412-33-95-40, 067-274-61-69